

КАЗАКБАЕВ Акбар Акмалджанович
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
Араб тили ва адабиёти ал-Азҳар
кафедраси мудири
a.kazakbayev@iia.uz

МУҲАММАД МУИЗЗИЙНИНГ “ТАСРИФ АЛ-АФЪОЛ” АСАРИДА ФЕЪЛЛАРДАГИ “QALB” ҲОДИСАНИНГ ЁРИТИЛИШИ

ОСВЯЩЕНИЕ ЯВЛЕНИЯ «QALB» В ГЛАГОЛАХ В ПРОИЗВЕДЕНИИ МУҲАММАДА МУИЗЗИ «ТАСРИФ АЛ-АФЪОЛ»

SANCTIFICATION OF THE PHENOMENON “QALB” IN VERBS IN THE WORK MUHAMMAD MU‘IZZI “TASRIF AL-AF‘AL”

Аннотация: Ушбу мақолада араб тилидаги феълларда содир бўладиган ўзгаришлар, жумладан иллатли феълларда содир бўладиган ўзгаришлардан бири «قلب» ҳодисаси ҳақидаги маълумот берилган бўлиб, бу ҳодисанинг мовароуннаҳрлик олим Муҳаммад Муиззийнинг “Тасриф ал-Афъол” асарида берилиш услуби, шунингдек араб ва бошқа тиллардаги манбаларда ёритилиши бўйича фикр ва ҳулосалар тадқиқ этилган.

Таянч сўзлар: сарф илми, феъллар тасрифи, иълол, иллатли феъллар, қалб.

Аннотация: В данной статье представлена информация об изменениях арабских глаголов, в том числе об одном из изменений слабых глаголов, феномене «قلب», который описан в книге «Тасриф аль-Аф‘аль» ученого-Мухаммада Муиззи из Мавараннахра, а также освещения мнений и выводов их в арабском и других языках.

Ключевые слова: сарф, определение глаголов, и‘лал, слабые глаголы, калб.

Annotation: This article provides information about the changes in Arabic verbs, including one of the changes in weak verbs, the phenomenon “قلب”, which is described in the book “Tasrif al-Af‘al” by the scholar – Muhammad Muizzi from Mawarannahr, as well as the coverage of opinions and their conclusions in Arabic and other languages.

Keywords: sarf, definition of verbs, elal, weak verbs, kalb.

КИРИШ

Араб тилидаги саҳиҳ феълларда бўладиган ўзгаришлар идғом, иллатли феълларда содир бўладиган ўзгаришлар иълол деб номланади.

Араб тилидаги сарф илми бўйича ижод қилган мовароуннаҳрлик олим Муҳаммад Муиззийнинг “Тасриф ал-афъол” асарининг иккинчи боби араб тилидаги феълларда содир бўладиган ўзгаришларга бағишланган. Бу бобни Муиззий “في التغييرات”, яъни (феъл ўзгаришларидаги кўринишлари) деб номлаган бўлиб, ўз ичига 5 та фаслни жамлагандир.

Биринчи фаслда у феълларнинг ўзгариш сабабларининг умумий таърифини айтиб ўтади. Жумладан:

اعلم أن الأصل في كل فعل أن يكون موازيا لبناء بابه في عدد حروفه وفي نوع حركاته وسكناته، كالصحيح وغير الصحيح، وقد يخرج عن الموازنة بأسباب، وهي: الإدغام والقلب والتسكين والحذف [151:1]

“Яъни, билгинки, аслида феълларнинг барчаси ҳарфлар сони, ҳаракат ва сукунларининг тури бўйича ўз бобига мос бўлади, саҳиҳ (тўғри) ва ғайри саҳиҳ (нотўғри) каби. Шу билан бирга бу мосликдан куйидаги сабаблар туфайли четга чиқиши мумкин: улар إدغام (иккиланиш), قلب (алмашиш), تسكين (ҳарфни ҳаракатсиз қолдириш) ва الحذف (тушуриб қолдириш)”.

АСОСИЙ ҚИСМ

Ўзақ ундошлари таркибида иллатли ҳарф иштирок этган феълларда содир бўладиган ўзгаришлардан бири “قلب”¹ ҳодисаси бўлиб, Муиззий бу мавзунинг идғомдан сўнг учинчи фаслда баён қилади. Муиззий келтирган “قلب” да фақат иллатли ҳарфларда содир бўладиган ҳолат назарда тутилган. Маълумки бу турдаги ўзгаришлар “иълол”²нинг бир қисмидир. Бу

¹ Изох: Қалб - иллатли ўзақ ҳарфларнинг бошқа заиф ҳарфга айланиши, алмашиши, инглиз тилида metathesis, юнонча μεταθεσις - бирор нарсани бекор қилиш орқали ўзгартириш ва бошқаси билан алмаштириш.

² Иълол иллатли ҳарфда “(нутқда мураккаблик)” ва “имконсизлик”нинг олдини олиш учун содир бўладиган ўзгаришлар бўлиб, “қалб”, “ҳазф” ёки “сукунлаш” орқали бўлади.

ўринда иллатли ҳарфларда содир бўладиган “قلب” билан, соғлом ҳарфларда содир бўладиган بقاء нинг طاء ва صاد билан алмаштирилиши каби, الإبدال деб номланадиган “قلب” ни фарқлаш керак.

Муиззий иллатли ҳарфларда содир бўладиган “قلب” нинг бир неча асосларини келтириб ўтади. Улардан бирини куйидагича таърифлайди:

أن الواو والياء إذا تحركتا وانفتح ما قبلها تقلبان ألفاً نحو: قَالَ وَبَاغٍ وَدَعَا وَرَمَى، إلا إذا منع مانع كما في رَمِيًا وَدَعَوًا؛ لأنهما إذا قلبتا اجتمعت ألفان ويجب حذف إحدىهما لالتقاء الساكنين ولزم بعد الحذف التباس حال ضمير الاثنين بحال ضمير الواحد. [281:2]

“Яъни, агар “вов” ва “йо” ҳаракат олган бўлса ва улардан олдингиси фатҳаланган бўлса, “вов” ва “йо” - алифга айланади. Масалан: قَالَ (айтмоқ), بَاغٍ (сотмоқ), دَعَا (чақирмоқ), رَمَى (отмоқ, ташламоқ) феъллари каби, агар رَمِيًا ва دَعَوًا шарклларидаги каби монезлик қилувчи ҳолат бўлса бу қоида ишламайди, чунки бу иккисида “вов” ва “йо” алифга айланса, 2 та алиф ёнма-ён келиб ва икки сукун ёнма-ён келгани учун бири тушиб қолиши лозим бўлар эди, натижада феълдаги иккилик шахс-сон қўшимчаси билан бирлик шахс-сон қўшимчаси ўртасида чалкашлик содир бўлади”.

Муиззий бу тарифда феъллардаги иллатли ҳарфларнинг қайси ўзак ундоши сифатида келишидан қатъи назар содир бўладиган ўзгаришларни келтиради, хорижий тилдаги феълларнинг сарф қоидаларига бағишланган асарларда эса бўладиган ўзгаришлар иллатли феълларнинг турига қараб берилади, яъни бўш феълларда содир бўладиган ўзгаришлар алоҳида, ноқис феълларда содир бўладиган ўзгаришлар алоҳида ўринда тақдим этилади.

Муиззий келтирган қоиданинг иккинчи қисмига кўра, иккилик шахс-сон қўшимчаси “алиф” رمى ва دعا каби ноқис феълларга қўшилганда, алиф аслига қайтади, тушиб қолмайди ва رميا ва دعا га айланади, чунки шундай ҳолатда қолса, икки алиф, феълнинг алифи ва шахс-сон қўшимчаси алифи ёнма-ён келиш ҳодисаси содир бўлади. Агар алиф тушиб қолса, “алиф” феълникими ёки шахс-сон қўшимчасиникими, билинмай қолади ва чалкашлик содир бўлади. Муаллиф бу ҳолатни

“монелик қилувчи” восита қўшилиши сифатида кўрсатади.

Бу ҳолат ҳақида феъллар тасрифига оид хорижий тилдаги манбаларда ўзгачароқ тақдим қилинади. Кўпчилик муаллифлар ноқис ҳарфларнинг “алиф”га айланиши ҳақида гапириб, иккилик сонда, яъни Муиззий келтирган мисоллардаги каби, асл ноқис ҳарфнинг келтирилиши ҳақида сўз юритмаганлар. Бунга сабаб улар келтирган қоидада феълларнинг аслини ўзгартириши мумкин бўлган қоидаларни келтирганлар. Юқоридаги ҳолатда, яъни ноқис феълларга иккилик шахс-сон қўшимчаси қўшилишида эса асл ҳарф ўзгармайди, шунинг учун ҳолатни алоҳида зикр этишга ҳожат йўқ деб ҳисоблаганлар. Бухолатни фақатгина Б.М.Гранде куйидагича келтирган: “Яъни, ўтган замон, иккилик, музаккар жинс, 3-шахсда “а” унлисидан сўнг келган иллатли ҳарф тиклана, масалан: غزا дан, иккилик сон - غزوا ҳосил бўлади; رمى дан - رميا бўлади, دعا дан иккилик دعا бўлади” [1:228].

Муиззий қалбга оид асослардан яна бири ҳақида шундай дейди:

ومنها أن كل واو ساكنة انكسر ما قبلها تقلب ياء نحو: إيضر في الأمر من تُوْضِر ألا ترى أنك إذا قلت فاوْضِر زال القلب لفوات الكسرة لسقوط همزة الوصل. [251:2]

“Яъни, барча сукунланган “вов” дан олдинги ҳарф касраланган бўлса, “йо” га айланади. Масалан, تُوْضِر дан буйруқ майлида إيضر шаклида бўлади. Агар فاوْضِر дейилса, касранинг бўлмаслиги ва васлани ҳамзанинг тушиб қолгани учун қалб бажарилмайди”.

فَعِل (кир бўлмоқ) феъли вазнида ясалган бўлиб, ҳозирги-келаси замон шакли اَوْضِر бўлади, буйруқ майли аслида يَوْضِر кўринишида бўлади ва “вов” дан олдин касрали ҳарф келаётгани учун “йо”га айланади ва إيضر ҳосил бўлади. Муиззий мазкур феълнинг فاوْضِر шаклида яъни олдида ف қўшилган ҳолатини эслаб ўтишидан мақсад “вов”дан олдинги “алиф”нинг касраси ف нинг “вов”га васл (ассимиляция) бўлиши туфайли “фатҳа”га айланиши орқали юқоридаги қоиданинг ишламаслигини таъкидлашдир. Яъни “вов” қалб ҳодисасини келтириб чиқарувчи омилнинг йўқ бўлиши сабабли ўз ўрнида қолади.

Муиззий қалб ҳодисасига келтирган юқоридаги қоида бобларда ва бобларда ҳам кўриш мумкин: **وَسَخَّ** феълидан буйруқ майлида **اِسَخَّ**, IV боб феълининг масдари **اِصَالَ** ўрнига **اِصَالَ** X боб масдари **اِسْتِرَادَ** ўрнига **اِسْتِرَادَ** каби сўзлар бунга мисол бўла олади.

Шунингдек, бу қоидага В.Н.Болотов ҳам ўз фикрини берган. У шундай дейди: “Яъни, Тўғрига ўхшаш феълларнинг IV ва X боблардаги иллатли “вов” ва “йо” ҳарфлари қисқа “и” унлисидан кейин келса чўзиқ “и” унлисига айланади. Масалан: **أَوْضَحَ** феълнинг масдари **إِضَاحٌ** дан **إِضَاحٌ** га айланади” [3:55].

Бу таърифда “вов” нинг “йо” га айланиши билан бирга, “йо” нинг “вов” га айланиши ҳам берилган. Бу ҳақида Муиззий ҳам қуйида айтиб ўтади.

Муиззий шунингдек, қалбга оид асослардан яна бирини келтиради. Жумладан ушундай дейди:

ومنها أن كل ياء ساكنة أو ألف انضم ما قبلها تقلاباً وأو أنحو: يُوقِنُ (أصله يُيَقِنُ) في مضارع أَيْقَنَ ونحو: يُوسِرُ (أصله يُيَسِرُ) في مضارع أَيْسَرَ ونحو: يُوسِرُ في مجهول يُيَسِرُ ويُيَسِرُ وكذا أَوْسِرُ في الأمر من يُيَسِرُ ونحو: ضُورِبَ تُضَوِّرُ في مجهول ضَارَبَ وتضارب. [251:2]

“Яъни, барча сукунланган “йо” ёки алиф” дан олдингиси даммаланган бўлса, улар “вов” га айланади. Масалан: **أَيْقَنَ** феълидан ҳозирги-келаси замонда **يُوقِنُ** асли **يُيَقِنُ** феълидан олинган, **أَيْسَرَ** (давать богатство) феълидан ҳозирги-келаси замонда **يُوسِرُ** асли **يُيَسِرُ** бўлиши керак. Масалан, **يُيَسِرُ** ва **يُيَسِرُ** дан мажхулда **يُوسِرُ**, шунингдек **يُيَسِرُ** дан буйруқда **أَوْسِرُ** бўлади. масалан: **ضَارَبَ** ва **تَضَارَبَ** нинг мажхули **ضُورِبَ** ва **تُضَوِّرُ** бўлади.

Бу таърифидаги “йо”нинг “вов”га айланишини юқорида бериб ўтилган В.Н.Болотовнинг таърифида ҳам кўриб ўтдик. “Алиф”нинг “вов”га айланиши ҳақида Б.М.Грандеда Муиззий таърифидан фарқ қилувчи, лекин “алиф” нинг “вов”га айлангани намоён бўлган қоида бор. Унга кўра: “Агар иллатли ҳарфдан олдин ҳаракатсиз **أ** ёки **ي** бўлса, у ҳолда иллатли ҳарф ўз ҳаракатида ўзгаришсиз қолади. Масалан, **قَاوَمَ**, **قُؤِمَ** **سَايَرَ**, **سُوِيرَ** [1:114]

Бу тарифда ўзидан аввал ҳаракатсиз **أ** ёки **ي** бўлган иллатли ҳарф одатда ўз ҳаракати билан қолишига эътибор берилган. Лекин берилган мисолларнинг мажхул кўринишлари юқорида келтирилган “алиф”нинг “вов”га айланиши ҳақидаги қоидага мисол бўлади. Яна бир қоидада Муиззий шундай деди:

أن كل واو وقعت في مقابلة اللام بعد الكسرة تقلب ياء نحو: دُعِيَ وَرُخِيَ في مجهول دَعُو وَرُخُو [1:411]

“Яъни, касрадан сўнг “лом, яъни 3-ўзакнинг” ўрнида турган барча “вов” “йо”га айланади. Масалан: **دَعُو** ва **رُخُو** феъллари махул кўринишда **دُعِيَ** ва **رُخِيَ** бўлади”.

Бу тариф шунингдек, ҳозирги замон адабиётларида ҳам бериб ўтилган. Хусусан, Б.М.Гранде ҳам бу ҳақида гапириб қуйидаги мисолларни келтиради: “касрадан кейин “вов” “йо” га алмашади, масалан: – **دُعُو** – **دُعِيَ** , **دُعُوث** – **دُعِثَ**

تَرْضِوَةٌ – **تَرْضِيَّةٌ** , **تَغْزَوَةٌ** – **تَغْزِيَّةٌ** [312:1]

Муиззий “қалб”га берган таърифларидан яна бирини, қуйидагича келтиради:

ومنها أن كل واو وقعت رابعة فصاعدا ولم ينضم ما قبلها تقلب ياء نحو: يَدْعِيَانِ وَيَرْخِيَانِ أَصْلُهُمَا يَدْعُوَانِ وَيَرْخُوَانِ. [2:251]

“Яъни, тўртинчи ва ундан кейинги ўзак ҳарфларининг ўрнида турган барча “вов” ва ўзидан олдингиси даммаланмаган “вов” - “йо” га айланади. Масалан: **يَدْعِيَانِ** ва **يَرْخِيَانِ** аслида эса **يَدْعُوَانِ** ва **يَرْخُوَانِ** дир”.

Бу ўринда муаллиф охири “вов” билан тугаган ноқис феълларда ноқис ҳарфдан олдинги ҳарфнинг ҳаракати “касра” бўлса “вов” “йо” га айланишини келтиришни мақсад қилган. Бу ҳолат феълларнинг мажхул нисбатида содир бўлади. Муаллифнинг **إِذَا** иборасига келсак, бу масала ҳам мазид феъллардаги “вов” дан олдин касра келиши билан боғлиқ. Фикримизча, бу масала бўйича мутлоқ фикр билдириш қайси тамондан қарашга боғлиқ, чунки **دَعَا** феълнинг ҳозирги-келаси замони **يَدْعُو** иккилик сонда **يَدْعُوَانِ** бўлади. Муиззий эса **يَدْعِيَانِ** шаклида келтиради. “Вов”нинг сақланиб қолиши ёки унинг “йо”га ўзгариши масаласи араб лаҳжалари ўртасидаги ўзгаришга боғлиқ бўлиши мумкин. Чунки юқоридаги қоида **يَرْجُوَانِ** феълига татбиқ қилиб бўлмайди.

Сарф олимлари келтирган фикрга кўра “вов”дан олдин касра келишини тақозо этаётган нарсаси бу сўзнинг қолипидир. Бу масала бўйича Ибн Усфур куйидаги гапни келтиради: “...агар феълда тўртинчи бўлиб келаётган “вов” уни “йо”га айланишини талаб қиладиган нарсаси бўлмаса ҳам нима сабабдан “йо” айланган деб сўралса, жавоб шуки, чунки сўзнинг қолипи шуни тақозо қилапти, масалан: *يُغْزِي وَيَسْتَدْنِي* ҳозирги-келаси замондаги сўзларда “вов” ундан олдинги ҳарфнинг ҳаракати касраси бўлгани учун “йо”га айланган, худди *شَقِي وَرَضِي* сўзларидаги “вов” “йо”га айланидигандек... агар бундай феъл “эгаси зикр қилинмаган” (яъни мажхул нисбатдаги) феъл бўлса биринчи ҳарф дамма билан, охиридан аввалги ҳарф эса касра билан ҳаракатланади ва сўз охиридаги “алиф” “йо”га айланади, масалан: *أَغْزِي وَاسْتَدْنِي* *وَاسْتَدْنِي* хоҳ у феъл “вов”ли феъл бўлсин, ёки “йо”ли. Бундай феълларда “вов”нинг “йо”га айланиши ўтган замонда ундан олдинги ҳаракатнинг касраси бўлишидан бўлади, масалан: *شَقِي*. Ҳозирги келаси замонда эса саҳиҳ феълларга қиёс қилинган ҳолда келади, иллатли ҳарфдан олдин фатҳа келса иллатли ҳарф “алифга айланади” мас.: *يَتَغَاذَى وَيَتَرَجَّى*, *وَيُغْزَى وَيُسْتَدْنَى وَيُسْتَرَمَى*.

Агар иллатли ҳарфдан олдинги ҳаракат касраси бўлиб, иллатли ҳарф “йо” бўлса, ўзи ўзгармасдан қолади, агар “вов” бўлса “йо”га айланади. Масалан, 9:345]. *غْزِي وَيَسْتَدْنِي*. Шундан келиб чиқиб сулосий феълларнинг ҳозирги замонида тўртинчи бўлиб келаётган барча “вов”ни “йо”га айланиши ҳар доим ҳам тўғри эмас. Фақатгина касрадан кейин келса “вов” “йо”га айланади.

МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР РУЙХАТИ:

1. Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении М.: Изд. вост.лит., 1963. – С. 114.
2. Мухаммад ал-Муиззий. Тасриф ал-Афъал. – Бухоро, 1907. – Б. 152.
3. Болотов В.Н. Арабский язык. Справочник по глаголам. – М.: Живой язык, 2009. – С. 55.
4. Dendane, Zoubir. (2007). An Overview of Verb Morphology in Arabic. 10.13140/2.1.3172.8646.
5. Дубинина Н.В. Глаголы арабского языка. Правильные и неправильные корни. – М.: АСТ Восток-Запад, 2005.
6. Беляева И.С. Возвратные глаголы в арабском и русском языках. Диссертация на соискание кандидата фил наук: – Москва, 2009. – 155 с.
7. Юшманов Н.В. Грамматика литературного арабского языка – СПб.: Издательство “Юридический центр Пресс”, 1999. – 160 с.
8. The Arabic Verb Form and meaning in the vowel-lengthening patterns. – Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2011 – P. 282.
9. Ибн Усфур. Ал-Мумтиу-л-кабир фи-т-тасриф. – Байрут, 1997.
ابن عصفور، الممتع الكبير في التصريف. بيروت 1997
ص 345، 346.
10. Рожий ал-Асмар. Ал-Муъжам ал-муфасссал фи илми-с-сарф. – Байрут: 1997. – 637 б.
راجي الأسمر. المعجم المفصل في علم الصرف. دار الكتب العلمية. بيروت-لبنان، 1997. – 637 ص.